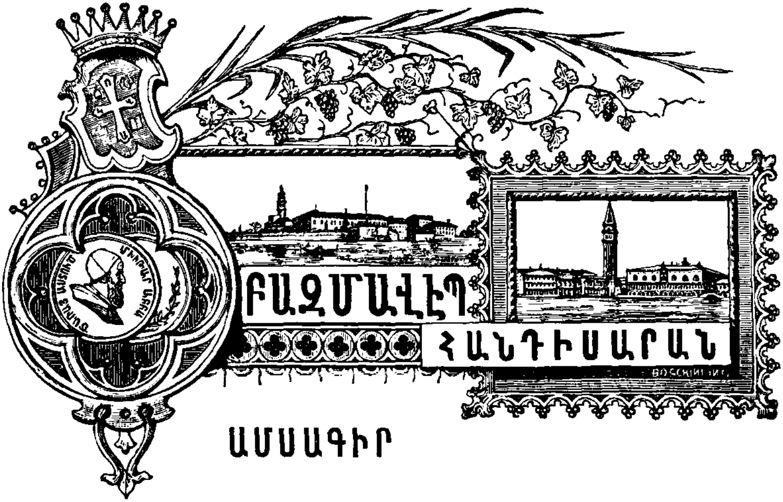

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843–1898 ՀԱՏՈՐ ԾԶ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՎԱՆԱՑ ԾՈՎԱԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(Տար. յէջ 321)

ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ Տ. Ներսէս Ե կաթողիկոսի մահէն վերջ, 1857 թուի սեպտեմբեր 26ին, վերստին կը սկսի արծարծիլ Աղթամարայ հայրապետական խնդիրը։ Վանքի միաբան երեք վարդապետներ և մի քանի այլ աշխարհական պատգամաւորներ խնդրագիր կու տան առ ազգային Գերագոյն Ժողովն, թախանձելով որ իրենց կաթողիկոս հաստատեն, և Վանայ առաջնորդի և իշխանաց ազդեցութենէն ազատեն իրենց վիճակը։

Աղթամարայ հայրապետական գահը բաւական ժամանակ թափուր մնալով և միաբանութիւնը և ժողովուրդը բարբարոս խստութեանց ենթարկուելով՝ անտանելի դրութեան մէջ կը գտնուէին, և այդ դրութենէն ազատելու յուսով, այն ինչ վերոյիշեալ խնդրագիրը կու տան առ Ժողովն, պատասխան կ'ընդունին թէ կաթողիկոսութեան հաստատուիլը անհնարին է։ Բայց առանց յուսաբեկ լինելու նոյն տարւոյ հոկտեմբեր 10ին, առաջինէն աւելի բազմութեամբ նորէն աղերսագիր կու տան, և միանգամայն կը ստիպեն, որ ընդ փոյթ ընտրուի իրենց նոր կաթողիկոս մը։

Գերագոյն Ժողովը խոհեմութիւն չի համարիր վերստին անոնց խնդիրը մերժելը,

digitised by A.R.A.R.@

ուստի Պատրիարքի կողմէն թուղթ մը կը գրեն Աղթամարայ վիճակի ժողովրդոց։ Այդ թղթի մէջ կը յայտնեն իրենց որոշումն, թէ Աղթամարայ աթոռոյն արժանաւոր անձ մը պիտի ընտրեն և ղրկեն յաթոռն, բայց հաստատութիւնն առ ժամանակ մի պիտի յետաձգուի, մինչեւ Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսն ընտրուելով՝ օծուի և հաստատուի, և ապա հաստատուի նաեւ Աղթամարայ հայրապետը։ Գերագոյն ժողովն յետ այս թղթով Աղթամարայ յուզուած ժողովուրդը սակաւիկ մի հանդարտեցնելու, իսկոյն գումարում մը ընելով, Աղթամարայ աթոռոյն յարմար կը դատէ Ադրիանուպօլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսը, որ նոյն ժամանակ հոգեւոր այցելութեան պաշտօնիւ կը գտնուէր յՈւլահպուղատան (Մոլտաւիա—Վալաքիա), և իրենց որոշումը կը ներկայացընեն Հոգեւոր ժողովոյն։ Երբ Հոգեւոր ժողովն ալ հաւանելով կը հաստատէ Գերագոյն ժողովոյ որոշումն, այն ժամանակ հրաւիրանաց թուղթ կը գրեն առ Սարգիս եպիսկոպոսն, յայտնելով իրեն համար որոշուած բարձր պաշտօնը։

Այս որոշողութիւնն իմանալով Աղթամարցիք՝ մեծապէս կ'ուրախանան, որ վերջապէս յետ երկար բանագնացութեանց արժանաւոր եպիսկոպոս մը պիտի բազմի իրենց հայրապետական գահը, և անհամբեր կը սպասեն Տէր Սարգիս եպիսկոպոսի գալստեան։ Բայց դեռ ժամանակն հասած չէր, և այդ կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը դեռ երկար խնդիրներու նիւթ պիտի դառնար։ Աղթամարցիք տեսնելով, որ իրենց նոր ընտրուած հայրապետն կը յապաղէ Կ. Պօլիս գալու, որ անկից ալ իր գահը երթայ, յունուար 10ին (1858) կը դիմեն առ ազգային Գերագոյն ժողովն և իրենց անհանգստութիւնը կը յայտնեն։ Այդ պատճառաւ երկրորդ հրաւիրանաց թուղթ մ'ալ կը գրուի առ վերոյիշեալ եպիսկոպոսն, որուն պատասխան կ'ընդունին, թէ անձնական տկարութիւնք զինքը կ'արգելուն Աղթամարայ հայրապետական գահը բարձրանալու։ Այս մերժողական պատասխանէն վերջ Գերագոյն ժողովն Աղթամարցոց խնդրանաց համեմատ, Հոգեւոր ժողովոյն կ'առաջարկէ կաթողիկոսացընել Ռոտոսթոյի առաջնորդ Տ. Թադէոս եպիսկոպոսը. իսկ Հոգեւոր ժողովն օրինաւոր պատճառաւ մերժելով այս առաջարկն (4 փետր. 1858), կ'որոշեն որ Աղթամարայ միաբան Պետրոս եպիսկոպոսն ընտրուի կաթողիկոս։ Այս որոշումը ընելէ վերջ՝ կ'առաջարկուի Աղթամարցոց, որ եթէ յարմար կը դատեն նոյն եպիսկոպոսը և կ'ընդունին, փութան բազմակնիք ստորագրութեամբք մասնաւոր աղերսագիր մը տալ առ ժողովն։ Կ. Պօլիս գտնուող Աղթամարայ վարդապետք և երեսփոխանք անմիջապէս երեք օր վերջը փետրուար 7ին, Պետրոս եպիսկոպոսի արժանաւորութեան նկատմամբ պահանջուած աղերսագիրը կը ներկայացընեն ժողովոյն։ Գերագոյն ժողովն ալ կարդալով այդ աղերսագիրը՝ կ'որոշէ որ պատրիարքական կոնդակ գրուի նոյն եպիսկոպոսի անուանը, և արքունի հրովարտակ ձեռք բերելու համար պէտք եղած աղերսագիրը պատրաստուի։ Այս միջոցին Հոգեւոր ժողովն ալ մասնաւոր պայմանագիր մը կը պատրաստէ Աղթամարայ կաթողիկոսի և ժողովրդոց համար։ Վերջապէս 1858 տարւոյ մարտ 14ին կը գումարուի ընդհանուր ժողով, և զանազան կարեւոր խնդրոց նկատմամբ որոշումներ ընելէ վերջ, մէջտեղ կ'ելլէ նաեւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան անվերջ խնդիրը։ Կը կարդացուի ի ներկայութեան Աղթամարցոց Հոգեւոր ժողովոյն պատրաստած պայմանագիրն և պատրիարքական կոնդակն, և կ'որոշուի որ նախ այդ պայմանագրութեան ստորագրեն ներկայ գտնուող Աղթամարցիք և իրենց նորընտիր կաթողիկոսը, և ապա տրուի իրենց արքունի հրովարտակը և պատրիարքական կոնդակը։ Պայմանագիրն գլխաւորապէս կը պարունակէր տասն զանազան պատուէրներ, զորս եթէ ոչ ամբողջովին, գէթ համառօտիւ ի մէջ բերենք։

Ա. Կ. Պօլսոյ Պատրիարքի կոնդակով սահմանուած կանոնները (նկատմամբ կաթողիկոսի, վարդապետաց և ժողովրդոց), անխախտ պահել. և Աղթամարայ վիճակին վանօրէից, եկեղեցեաց և դպրատանց բարեզարդութեան

digitised by A.R.A.R.@

ճգնիլ և գիտութիւններ ծաղկեցընելով՝ բարի վարուց մէջ կրթել զազգն։

Բ. Աղթամարայ կաթողիկոսը պէտք է ճանչնայ Էջմիածնի կաթողիկոսը վեհագոյն քան զինքը և անոր հպատակի։

Գ. Աղթամարայ կաթողիկոսը ինքնակամ չձեռնադրուի, այլ հաւանութեամբ պատրիարքական ժողովոյն և հաստատութեամբ ազգին ընդհանուր հայրապետին։

Դ. Սպասէ Մայր Աթոռոյ տնօրինման և ըստ այնմ կամ հոն երթայ ձեռնադրուելու, և կամ անկէց ղրկուած եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուի յԱղթամար։

Ե. Եթէ կաթողիկոսի վրայ ամբաստանութիւն կամ բողոք լինի և կանչուի ի Կ. Պօլիս, անլուող չզտնուի։

Զ. Իրաւունք ունենայ սուրբ Մեռոնը օրհնելու։

Է. Իւր վիճակի մէջ անուամբ յիշուի Աստուծոյ և Ս. Պատարագի մէջ՝ իւր սարկաւագներէն և պատարագիչ քահանաներէն. իսկ երբ ինքն պատարագէ՝ անպատճառ յիշէ զկաթողիկոսն Էջմիածնի։

Ը. Հաստատէ ժառանգաւորաց դպրոց և հոգ տանի անոր պայծառութեան, և առանց հաւանութեան գիր ընդունելու Կ. Պօլսոյ Պատրիարքէն, բնաւ քահանայական ձեռնադրութիւն չկատարէ։

Թ. Թէ՛ կաթողիկոսն և թէ՛ եպիսկոպոսունք երբեք Աղթամարայ վիճակին չպատկանողներէն չձեռնադրեն։

Ժ. Պէտք եղածէն աւելի քահանայ չձեռնադրել. և բոլոր վիճակի մէջ գտնուած քահանայից և կրօնաւորաց անուանքը, տարիքները, որ վանքի կամ եկեղեցւոյ վերաբերելնին՝ կարգաւ արձանագրելով ղրկել Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանը։

Մարտ 17ին ամենայն հաճութեամբ կ'ընդունին այս պայմանները Աղթամարայ միաբանք, երիցունք և ժողովրդականք, և գրով կը խոստանան պահել պահպանել միշտ անթերի և անայլայլ. և ի հաստատութիւն իրենց խոստման՝ իւրաքանչիւր ոք ըստ կամաց ժողովոյն, կը ստորագրէ և իւր կնքով կը վաւերացընէ հետեւեալ կարգով.

Ղազար վարդապետ	տեղի կնքոյ
Գրիգոր վարդապետ	»
Տէր Պօղոս Մոկացի	»
Ոստապաշի մէտ. Մարտիրոս Սարգիսեան	»
Թովմաս Գրիգորեան	»
Սարգիս Մխիթարեան	»
Ղազար Յակոբեան	»
Շատաղցի Յովհաննէս	»
Աւետիս Սարգիսեան	»
Յովհաննէս Մինասեան	»
Մուրատ Կարապետեան	»
Աստուածատուր Հարբինեան	»
Աստուածատուր Խաչատուրեան	»
Մ. Գասպար Մարգարեան	»
Խաչատուր Յովհաննէսեան քեսէտար	»
Աբրահամ Տէր Օհանեան	»
Սարգիս Աւետիսեան	(մատնանիշ)
Փորկապանցի մէտ. Յօհան	»
Վարդան Յակոբեան	»
Յօհան Պաւղիբեան	»
Միքայէլ Մարկոսեան	»

Այս ստորագրողաց մէջ, ինչպէս կը տեսնենք, կը պակսի նոր ընտրուած կաթողիկոսի անունն. անշուշտ նոյն պահուն ի Կ. Պօլիս չգտնուելով, առանձին նամակաւ ընդունած է վերոյիշեալ պայմանագիրը։ Պայմանագրի ստորագրութիւնք աւարտելէ վերջ, մարտ 28ին Գեւրագոյն ժողովն կ'որոշէ և առանձին թուղթ մը գրելով առ հոգեւորականս և ժողովուրդս Աղթամարայ, կը յայտնէ թէ նորընտիր կաթողիկոսն Պետրոս Պիւլպիւլ առ ժամս չօծուի, մինչեւ ընտրուի և օծուի ազգին ընդհանուր կաթողիկոսը։ Մայիս 17ին (1858) կ'ընտրուի Հայոց ընդհանուր կաթողիկոս Տ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսը, և 1859ին օգոստոս 15ին կ'ընդունի հայրապետական ձեռնադրութիւն և օծումն։ Բայց հակառակ Կ. Պօլսոյ ազգային կրկին ժողովոց որոշման և պայմանադրութեան, Պետրոս եպիսկոպոսը, ազգին ընդհանուր հայրապետի ձեռնադրութենէն առաջ, շատ խառնակութիւններէ վերջ կը կաթողիկոսանայ յԱղթամար յուլիս 24ին (1858)։ Վանէն Կ. Պօլիս հասած օգոստոս 2 թուականաւ նամակ

մը մանրամասն կը նկարագրէր այն ամենայն շփոթութիւնքը և խռովութիւնքը, որ տեղի ունեցեր են յԱղթամար՝ Պիւղպիւլ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան առթիւ։ Այդ նամակէն համառօտենք հետեւեալները «Կ. Պօլսէն կաթողիկոսութեան կոնդակ և հրովարտակ հետերնին առած Վան կը հասնին Աղթամարայ վարդապետք, և կարդալով զայնս Վանայ ազգային ժողովոյն դիմաց, կը ստիպեն զժողովականս և փոխ-առաջնորդ Պօղոս[1] Հայր սուրբին, որ հրաման տայ Խիզնայ Մարգար եպիսկոպոսի, երթալու յԱղթամար և կաթողիկոս օծելու զՊիւղպիւլ։ Իսկ Վանայ առաջնորդարանն կանխաւ գիտնալով Պատրիարքարանի պատուէրը, բացարձակապէս կը մերժէ Աղթամարցոց խնդիրը, որք խռովեալ դիմօք կը դառնան ի կղզին։ Նոյն ժամանակները Վան գտնուելով Եղեսեան Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսը, կ'երթայ Աղթամար և կը քաջալերէ զմիաբանութիւնն որ փութով օծեն իրենց կաթողիկոսը. և երբ Պետրոս Պիւղպիւլ, գիտնալով ազգային կեդրոնական վարչութեան կամքը և պատուէրը չուզէր օծուիլ, կը սկսին բռնութեամբ վարուիլ նորա հետ։ Եղեսեանը տեսնելով որ Պետրոս չի զիջանիր, կը յորդորէ միաբանութիւնը որ ինքը լինի կաթողիկոս. և մինչ կը ստիպեն զՊետրոս որ զԵղեսեան օծէ, և նա ալ կամայ ակամայ խօսք կու տայ, Հայոցձորեցիք, Ջուլստանցիք և այլք՝ խռովութիւն հանելով չեն ուզեր որ Եղեսեանը բազմի Աղթամարայ գահը։ Այն ժամանակ Պետրոս Պիւղպիւլ բռնադատեալ կը զիջանի օծուելու, բայց Եղեսեանը կ'ըսէ, թէ «Ես հիւր եկած եմ հոս՝ չեմ կրնար օծել». իսկ երբ կը բռնանան կը յաւելու, թէ «Մէկ եպիսկոպոս չի կրնար կաթողիկոս օծել, հրաման չկայ». խօսակցութիւնն երթալով տաքնալով և նախատական կերպարանք առնելով՝ ներկայ գտնուող ժողովուրդն սաստիկ բարկացած կը բռնեն զԵղեսեան և մինչեւ ցմահ կը ծեծէին, եթէ մահտեսի Յոհան և Ատոմ ամբոխի ձեռքէն չազատէին, որ քանի մը օր վերջը ճամբայ կ'ինկնայ դէպ ի Կ. Պօլիս»։

Այս խռովութիւններէ վերջ յուլիս 24ին Պետրոս Պիւղպիւլ մէկ եպիսկոպոսով կաթողիկոս կ'օծուի և երկու օր վերջն ալ, իւր միաբանութենէն Յակոբ Խաչատուր և Ղազար վարդապետները եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ։ Պետրոս յետ այս ոճով Աղթամարայ գահը բարձրանալու, հազիւ վեց տարի կը մնայ իւր աթոռոյն վրայ, և զոհ կ'ըլլայ իւր ձեռնադրած Խաչատուր եպիսկոպոսի փառամոլութեան։ Նոյն այդ Խաչատուրն եպիսկոպոսական աստիճան առնլուն հետ, մտաբերեց զահընկէց ընելով Պիւղպիւլը՝ կաթողիկոսական աստիճանի բարձրանալ։ Այդ նպատակաւ բնածին խորամանկութեամբն և որ և է կերպով դիզած ոսկիներովը՝ ամենայն միջոց ի գործ դրաւ իր կողմն որսալու միաբանութիւնը և իշխանները. Պետրոս կաթողիկոսի ալ անկարողութիւնն և պաշտաման անվայել կեանքն և մի քանի սխալ քայլերն՝ իւր նպատակին հասնելու ժամանակն աւելի փութացուցին։

1864 տարւոյ հոկտեմբեր 15ին Կարինէն Կ. Պօլիս հասած հեռագիր մը կը ծանուցանէր, թէ «Աղթամարայ Տ. Պետրոս կաթողիկոսն սպանուեր և տեղը Խաչատուր եպիսկոպոսը դրուեր է[1]»։ Թէեւ հեռագիրն կատարուած եղեռնագործութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւն չէր տար, բայց Խաչատուր եպիսկոպոսի փառամոլութեան և խորամանկութեան գիտակ անձինք, կրնային զէթ կասկածել թէ այդ տխուր գործոյն պատճառ ո՛վ էր, որուն ստուգուելովը արդարեւ ոչ միայն Աղթամարայ, այլ և ազգային եկեղեցական պատմութեան մեծ անպատուութիւն կը հասնէր։

Շատ օր չանցնիր՝ հոկտեմբեր 3 թուականաւ Վանէն նամակ[2] մը կը հասնի Կ. Պօ-

---

1. Պօղոս Հայր սուրբը միաբան էր Կտուց անապատի, որ յետ վախճանի Վանայ առաջնորդ Տ. Գաբրիէլ եպիսկոպոսի, ինքն առ ժամանակ մի փոխ-առաջնորդ եղած է, և ի վերջոյ ըրած է նաեւ վանահայրութիւն իւր միաբանութեան։

1. Տես Մասիս 1864, թիւ 662։

2. Այդ նամակն հրատարակուեցաւ Մասիսի 664 թուոյն մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

լիս, յորում մանրամասն նկարագրուած էր Խաչատուրի ինչ ոճով կաթողիկոսանալու և Պետրոս կաթողիկոսի զառնաղէտ մահուան պատմութիւնն։ 1864 տարւոյ սեպտեմբեր 10ին, Խաչատուր արդէն գումանս ոսկւոյ զօրութեամբ և զայլս ուրիշ միջոցներով՝ իր կողմն գրաւած լինելով և իւր նպատակին հասնելու ժամանակն մերձեցած տեսնելով, Աղթամարէն դուրս Նարեկայ վանքի մէջ իւր կուսակից եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից և մի քանի իշխանաց հետ կը գումարէ թեմական ժողով մը. յորում, ինչպէս թուի, կ՚որոշուի հրաժարեցընել (կամ յաշխարհէ բառնալ) զՊիւղպիւղ և կաթողիկոսական գահը բարձրացընել զնոյն ինքն Խաչատուր։ Այս լաւ գիտելու է, որ Խաչատուր իր կողմն որսացած էր նաև Ռշտունեաց և Մոկաց գաւառներու տէր Տէրվիշ պէյը և նորա արբանեակները, և ամենայն ինչ կարգի դրած և հրահանգներ տուած էր Պիւղպիւղի նկատմամբ, որ չլինի թէ իր նպատակին հասնելու արգելքներ ելնեն։ Մեր յիշած նամակէն քաղենք հետեւեալը՝ որ Նարեկայ վանուց ժողովէն վերջը կը պատահի. «...Խաչատուր եպիսկոպոսը ուրբաթ օրը իր մարդոց հետ նաւակով մը Աղթամար կղզին անցնիլ կ՚ուզէ։ Պետրոս կաթողիկոսն անոր միտքն իմանալով (Փշավանք գիւղէն իջնելով Աղթամարայ նաւահանգիստը), անձամբ դէմ կը կենայ և նաւը մտնելով արգիլելու կ՚աշխատի, բայց Խաչատուր եպիսկոպոսին մարդիկը զայն կը բռնեն և նաւէն դուրս կորզելով արիւնաթաթաւ աւազի վրայ կը ձգեն։ Իսկ Խաչատուր եպիսկոպոսը առագաստները բացած Աղթամարայ կղզին կը հասնի, վանքը կը մտնէ և հոն իր կամակից եպիսկոպոսներն և միաբանները զինքը կաթողիկոս կ՚օծեն։

«Այս լուրը նոյն օրը Վան հասնելով, վիճակին առաջնորդ Գեր. Տ. Իգնատիոս Ս. արքեպիսկոպոսն անմիջապէս Վանայ փոխմ. կառավարչին կ՚իմացընէ, և այս ապօրինաւոր գործն արգելու կը խնդրէ։ Փաշան ալ քանի մը զինուորներով հարիւրապետ մը կը ղրկէ Աղթամար, բայց մինչեւ անոնք հոն հասնիլն ամեն բան լմնցած էր»։

Իսկ Պետրոս եպիսկոպոսն բաւական ժամանակ արիւնաթաթաւ և ուժասպառ աւազի վրայ մնալէ վերջ, որոյ մօտ կար միայն Յակոբ վարդապետը, կը փոխադրուի Փշավանք գիւղը իւր եղբօրորդւոյ տունը։ Եւ երկու օր վերջը, կէս գիշերին, ըստ կանխատեսեալ հրահանգաց, Տէրվիշ պէյի որդին Կիւլիխան, հետն առած երկու քրդեր՝ Շահէն և Խաչատուր եպիսկոպոսի սպասաւոր Եուսուֆը, կ՚ելնեն Պետրոս կաթողիկոսի տան երդիքը, և նորա պառկած պահուն կրկին հրացաններու քառեակ գնդակօք մէկ վայրկենի մէջ կ՚անշնչացընեն փառամոլութեան թշուառ զոհը։

Նոյեմբեր 7ին Մասիս լրագիրը կը հրատարակէ հետեւեալ պաշտօնական զեկուցումը։

«Աղթամարայ վանից միաբան Խաչատուր եպիսկոպոսը առանց ազգային կեդրոնական Վարչութեան հաւանութեանը ինքզինք Աղթամարայ կաթողիկոս անուանելուն համար՝ Կրօնական ժողովը պարտք համարեցաւ ի պաշտօնէ հրատարակել, որ անոր ընտրութիւնն անվաւեր և անընդունելի է ընդհանուր ազգին»։

Այս զեկուցագրէ վերջ ազգային Վարչութիւնն Բ. Դրան ազդեցութեամբ քննութիւններ ընել կու տայ Վանայ կառավարութեան ձեռօք, որ ի յայտ գան և պատժուին այդ սպանութեան կատարողները։ Երկար, շատ երկար տարիներ կը տեւէ այս կնճռոտ խնդիրը, քանի՛ քանի անգամներ բանագնացութիւններ կը լինին Պատրիարքարանի և Բ. Դրան մէջ, քանի՛ քանի ժողովներ կը գումարուին, և վերջապէս ճշմարտութիւնն դուրս չելներ։ 1868 տարւոյ հոկտեմբեր 12ին Խաչատուր կաթողիկոսը կը հարկադրուի Կ. Պոլիս երթալ և երկար ժամանակ հոն մնալէ վերջ, հուսկ ուրեմն կը յաջողցընէ իւր գործը, և փետրուար 16ին (1876) խոստմնագիր մը կու տայ առ Կրօնական ժողովն՝ որ հինգ յօդուածներէ ձեւացած էր և կը վերջանար այսպէս.

«Զվերոյգրեալ հնգեսին յօդուածս ընդունիմ սրտի մտօք և խոստանամ գործադրել ընդ բոլոր կեանս իմ»։

Խաչատուր կաթողիկոս Հայոց
Տանն Աղթամարայ

digitised by A.R.A.R.@

Ի հաստատութիւն այդ պայմանագրի կը ստորագրէ և պատրիարքական կնքով կը վաւերացընէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոսը։ Տ. Խաչատուրի այս խոստմնագիրը տալէ վերջ, դեռ քանի մը ժողովներ ալ կը գումարուին նոյն խնդրոյն նկատմամբ, և վերջապէս նոյն տարւոյ յունիս 4ին ազգային ընդհանուր ժողովոյ չորրորդ նիստով, յետ 12 տարիներու կը վերջանայ խնդիրն, առանց մէջտեղ ելնելու ճշմարտութիւնն։ Ժողովն կը վաւերացընէ Տէր Խաչատուրի կաթողիկոսական ընտրութիւնը և Բ. Դռնէն մասնաւոր հրովարտակ և Մէճիտիէի առաջին կարգի պատուանշան կ'առնու անոր համար։ Այնուհետեւ Տ. Խաչատուր մեծ ուրախութեամբ 1876 տարւոյ հոկտեմբեր 20ին ճամբայ կ'ինկնայ դէպ ի Աղթամար, ուր հասնելով մեծ շքեղութեամբ և հանդէսներով կ'ընդունուի իւր կուսակիցներէն։

Սա ամբողջ 21 տարի նստած է կղզւոյս հայրապետական գահն, և եթէ իւր ունեցած քաղաքագիտական հմտութիւնը և միւս յատկութիւնքը՝ միաբանութեան և ազգին բարւոյն և յառաջադիմութեան գործածէր, այսօրուան օրս Աղթամարը մեր աշխարհի ծաղկած և առաջնակարգ վանքը կը դառնար, այլ աւա՜ղ որ բոլորովին հակառակն պատահեցաւ։ Այդչափ տարիներու մէջ ինչ՞ու չունենար Աղթամար իր վարժարանները, իր տպարանն, իր ամսաթերթն, իր մատենադարանն, իր գիտնական վարդապետները և նոցա մատենագրութիւնքը։ Այդ ամէնը կատարելու համար, շնորհիւ վանքի սեփական շատ մը կալուածոց, նիւթական միջոցներն ալ չէին պակսիր։ Շօշափելի խաւար մը պատած է այդ հռչակաւոր կղզւոյ այժմեան միաբանութեան վրայ, և հարկ է լուսոյ ազդու ճառագայթ մը լուսաւորէ զամէնք։ Մի միայն ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն կրնայ առոր դարմանն տեսնել, մենաստանի վանահայրութիւնը կամ առաջնորդութիւնը յանձնելով գիտնական և լուսաւորեալ գաղափարով անձի մը, որ սկսի զէթ ապագայ յաջորդութիւնը կրթել և ուսուցանել ներկայ ժամանակիս պահանջածի համեմատ։

Խաչատուր կաթողիկոսի մահուան առթիւ յօդուած մը հրատարակուելով Արեւելք[1] օրագրի մէջ, նորա կենաց իբրեւ յիշատակաց արժանի բան մը կը յիշուի շինարարութիւնն, շէնք շինելու տենչը. վանքի վերաբերեալ կալուածոց վրայ ուր որ երթար, անոր շինելու կը բարեհաճէր, և պարծանօք զինքը շրջապատողաց կ'ըսէր՝ թէ «Երկու բանի շատ մառախ (փափաք) ունիմ, մէկմը նափոյի (շէնքի) և մէկմը գիր գրելու»։ Երանի՛ թէ շէնք շինելու փափաքին հաւասար լինէր նաեւ գիր գրելունը, կենացը մէջ կատարեալ գիրք մը գրած չէ բաց ի կոնդակներէն և նամակներէն։ Միայն իւր վարքը գրել տուած է Յովսէփ Վ. Սօլախեանի, իր ուզածին պէս, որով և զինքը չի պատկերացըներ։ Տարիներով առաջ շինել տուաւ նաեւ իրեն համար փառաւոր գերեզման մը տապանագրով[2] և քանդակազարդ։

Խաչատուր կաթողիկոսի կենաց վերջին աւուրց մէջ 1895 տարւոյ դեկտեմբեր 19ին՝ առ Գեր. Իզմիրլեան Պատրիարքն ուղղած մի տեղեկագրէն[3], յորում նկարագրած էր մեր աշխարհի հանրածանօթ սարսափելի պատահարներն, լաւ կը տեսնուի թէ ի՛նչ աստիճանի զղջացած է նա իւր 21 տարուան պաշտօնավարութեան ժամանակ՝ ի վնաս ազգին առ օտարս մատուցած ծառայութեանց վրայ. բայց իւր այդ ցաւն և զղջումն նոյն պահուն,

---

1. Արեւելք 1896 տարի 17 յունուար։

2. Ուզելով ծանօթացընել ընթերցողաց նաեւ այդ տապանագիրը և ուրիշ մի քանի կարեւոր տեղեկութիւններ, մասնաւոր յանձնարարեալ նամակաւ դիմած եմք Աղթամարայ միաբանութեան, բայց դեռ պատասխան մը ընդունելու բարեբախտութիւնը չունեցանք։

Մեծապէս երախտապարտ պիտի մնամք ազգային այն բարեսէր անձանց, որք ի մօտուստ կամ ի հեռուստ տեղեկութիւնք ինչ ունենալով Վանայ ծովակի անապատաց վրայ, բարեհաճին ծանօթացընել մեզ, ինչպէս նաեւ նոյն վանքերու արդի վիճակագրութիւնը։

3. Այդ տեղեկագիրն առաջին անգամ հրատարակուեցաւ Արարատ ամսագրի 1896 տարւոյ մայիսի տետրին մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

այլ եւս չէին կարող սրբել զարտասուս այնչափ անմեղներու, և բուժել այնչափ մահացու բացուած վէրքերն։ Նա մեռաւ, չեղաւ մէկն որ զինքը ողբայ, բաց ի մի քանի իւր ձեռքով զանազան պաշտամանց բարձրացած անձանց։

Այժմ Աղթամար, ձախորդ պարագաներու շնորհիւ դեռ կը շարունակէ յետադիմել խաւարի մէջ, կաթողիկոսութեան ընտրութիւնն ալ, հակառակ ըղձից Թեմականաց, թակայ եղած է զանազան արգելից և խոչընդոտից։ Տ. Արսէն, հանգուցեալ կաթողիկոսին անձինքներէն մին, ինչպէս կաթողիկոսաց շարքի վերջաւորութեան մէջ ըսինք, տեղապահ կարգուած է նոյն վանքին, յորմէ կ'ենթադրուի թէ Աղթամարայ զարգացման և յառաջադիմութեան բաղձալի ժամն դեռ հասած չէ։

Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓՐԻԿԵԱՆ

Շարայարելի

ՀԱՅՔ ԳՈՒԹԵՐԱՅ

(Շար. տես յէջ 387)

1650 տարւոյն, Լեհացի Հայք իրենց զօրութեան և զարգացման զենիթը գրեթէ կոխած են։ Իրենց յետադարձը աւելի արագ և սաստկագոյն է քան զհասարակաց անկումն լեհ քաղաքականութեան և քրիստոնեայ — քաղաքացի տարրը։ Քոզաքներու պատերազմները, Թուրքաց ահաւոր պաշարումները խորին վէրքեր տուին Լեհ և Ռութէն ազգաց կազմակերպութեան, բայց արտաքին վաճառականութիւն ընող Հայոց համար՝ այս վէրքերը գրեթէ ուղղակի մահացու էին. վասն զի արեւելից հետ վաճառականական յարաբերութիւնք վերցուելով իրենց կենաց ջիղը կտրեցաւ։

Նոր տնական տուրքերու ներմուծմամբ 1731ին՝ փոխանակ 89 արտօնացեալներու կը գտնենք միայն 71 հայ տանուտէրներ նշանակուած։ Երբ այսպէս հաստատուն կերպով անշարժ ստացուածք ժառանգողաց թիւն քառորդի մը իջաւ, որչափ մեծ պէտք էր ըլլալ՝ օրական շահուն պարապող անընչանց վաճառականաց ամբոխին, փերեզակաց և արուեստաւորաց, գործակալաց և միջնորդաց կորուստն։ Հայ գաղթականութիւնք ի Եարոսլաւ, Բրոտի, Զլոքցով, Եազլովից ջընջուեցան ԺԸ դարուն մէջ։ Ազգային լեզուին օրէ օր փոխանակեց լեհերէնին գործածութիւնը. դատաստանական մուրհակք ԺԷ. դարուն մէջ մեծաւ մասամբ լեհերէն գրուեցան. ինձ ծանօթ նախկին հայ դամբանը լեհացի տառերով, 1600 թուականին է. իսկ հայերէն դամբանագրով ամենայետինը ի Լեմպէրկ՝ ըլլալու է դամբան 1686ին մեռնող՝ յԱստապատէն եկած, հետեւաբար հոս չհաստատուած, Յովհաննու, որ էր որդի Տոլմաթաւոր (հարուստ) Խոճա Նաւասարդին։ Ի գաւառին կը պահուէր դեռ ռամկին մէջ հայերէն լեզուն լեհերէնին հետ, մինչեւ մեր դարուն առաջին տասը տարիները. ամենավերջին յիշատակարանն համարուելու է ի Եազլովից՝ տարիներով առաջ փորելով գրանուած 1807 (!) տարւոյն մահարձան մը։

Անտարակոյս շատ ընտանիքներ՝ կրօնական պատճառներով, բազմամեայ արտաքոյ կարգի սրամիտ Թորոսովիչի հետ հակառակութենէ յոգնած, դէպ ի արեւելք ի Պուքովինա և ի Վալաքիա քաշուեցան, և ապահովապէս հետզհետէ ի Լեմպէրկ փերեզակաց խանութներ յաւէժաբար գոցուեցան, և վաճառականք դժկամակութեամբ թողուցին յառաջագոյն այնքան հիւրասէր աշխարհ մը։ Սակայն շատ դիւրակեաց մարդիկ, մեծամեծ Հայ — ուղղափառ ընտանիքներ, ազնուականացեալք, տանուտէրք, երկրին մէջ մնացին։ Լեհաց հետ յարաբերութեան մէջ վարժեցան, և կը խնամենային, գէթ միայն մասնական դիպաց մէջ, տեղացի ընտանիքներու հետ։ Հոն իբր վաճառական չգտան աւելի եկամուտ մը, փոխեցին ստացուածքնին, փոխանակեցին կամաց կամաց հայկական բարձր գլխանոցները՝ տեղացւոց լայն եզերքով յարդեայ գլխարկներու հետ։ Փոտոլիոյ կարմիր գոյնը նախամեծար համարեցան քան Հա-

digitised by A.R.A.R.@